

О. Г. Данильян, доктор філос. наук, завідувач кафедри філософії
Національного університету “Юридична академія України
ім. Ярослава Мудрого”, м. Харків

Ю. Ю. Калиновський, доктор філос. наук, професор кафедри філософії
Національного університету “Юридична академія України
ім. Ярослава Мудрого”, м. Харків

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У СРСР

В процесі розбудови демократичної правової держави перед Україною постала гостра проблем – недостатній рівень правової культури та правосвідомості громадян, що гальмує поступальний розвиток нашої країни. Одним з шляхів вирішення цієї проблеми є створення та реалізація загальнонаціональної системи правового виховання, яка б враховувала вітчизняний та закордонний досвід в цій царині.

Незважаючи на критичне ставлення до багатьох аспектів функціонування радянської системи правового виховання, ми вважаємо за необхідне проаналізувати її, виокремивши як негативні, так і позитивні характеристики.

Необхідно зазначити, що проблематика правового виховання у СРСР знайшла своє відображення у наукових дослідженнях авторів радянської доби та сучасного періоду, що розглядали її як правило в контексті загального виховного процесу. У своїх наукових роздумах ми спиралися на праці таких дослідників як М. Алексєєв [1], П. Баранов [2], Д. Бушс [8], Г. Голубева [3], А. Долгова [4], В. Домбровский [5], В. Загрева [13], І. Запорожан [11], В. Іванов [6], Ю. Ожегов [15], В. Сальніков [12], А. Стаканков [16], В. Шишкін [17], В. Шубкин [18] та ін.

Можна констатувати, що радянський період характеризувався певними особливостями організації правового виховання в умовах домінуючого марксистсько-ленінського світогляду. Спостерігалася абсолютизація цієї

ідеології, у деяких ситуаціях вона доводилася до крайніх форм вираження. Принцип партійності мав яскраво виражений класовий характер і був спрямований на формування в об'єкта виховання марксистсько-ленінського світогляду. Вся система виховання правової культури будувалася на втіленні цього принципу в життя. Вищий рівень розвитку культури індивіда припускав відповідний ступінь сформованості ціннісних характеристик, у тому числі і таких важливих, як почуття відповідальності, громадянського обов'язку. Виховання соціалістичної правосвідомості базувалося на марксистсько-ленінській ідеології. Вона виступала в якості ідеологічної бази правових поглядів всіх класів і соціальних груп радянського суспільства.

Головним теоретичним постулатом цієї діяльності був комплексний підхід до комуністичного виховання, забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп населення. Гасло правового виховання було складовою частиною ідеології всього процесу комуністичного виховання.

Радянське правове виховання базувалося на закономірностях комуністичного виховання і відповідно характеризувалося спільними рисами, що відносяться до комуністичного виховання взагалі. Марксизм-ленінізм розглядав процес виховання в тісному органічному зв'язку з економічним, соціальним та політичним чинниками розвитку радянського суспільства. Правове виховання було класовим. На першому місці знаходився класово-партійний, ідеологічний аспект. Ідеологічний вплив мав забезпечувати формування соціалістичної правосвідомості, яка передбачала наявність у суб'єкта декількох обов'язкових настанов: цілковите домінування інтересів держави щодо інтересів суспільства та громадянина, дотримання принципу верховенства закону, захист комуністичних цінностей та ін. Таке розуміння правового виховання як цілеспрямованого ідеологічного впливу було відображено в документах КПРС: в Програмі КПРС, у матеріалах XXIV-XXVII з'їздів КПРС, в роботах радянських вчених [7].

Отже, у вихованні моральних та правових поглядів громадянина особливе значення мало формування шанобливого ставлення до законів соціалістичної держави, до соціалістичної законності, до правопорядку. Вважалося за необхідне розглядати право з точки зору захисту інтересів трудящих країни. Особлива роль відводилася революційній правосвідомості. Велике значення надавалося зв'язку з життям, практикою комуністичного будівництва. Вважалося, що зв'язок правового виховання з практикою слугує справі зміцнення радянської державності, тісному зв'язку з життям. Передбачалося, що тільки участь у практичній реалізації норм соціалістичного права виробляла переконаність радянської молоді в правильності та необхідності розвитку правопорядку в країні. Серйозна увага приділялася широкому залученню трудящих в процес обговорення найбільш важливих законопроектів, що мають принципове значення для країни.

Аналізуючи стан правового виховання в даний історичний період, необхідно підкреслити, що особливе значення надавалося адаптації підходів і прийомів правовиховної діяльності до вимог різних етапів соціалістичного будівництва. У рішеннях цілої низки з'їздів декларувався комплексний підхід до всього процесу комуністичного виховання, у тому числі і до правового. Цей комплексний підхід до виховання передбачав розкриття сутності розвитку радянської соціалістичної демократії, шляхів вдосконалення соціалістичної законності, зміцнення соціалістичного правопорядку, демократизму та гуманізму радянського суспільства.

При визначенні пріоритетів правового виховання державні та партійні діячі виходили з ленінського постулату про необхідність поєднувати справу комуністичного виховання з поточними завданнями комуністичного будівництва. Велике значення у правовому вихованні приділялося боротьбі з приватновласницькими настроями, оскільки у своїй ідеології радянська держава виходила з того, що власність в країні загальнонародна, і тому прагнення до її придбання є чужим радянській людині і відповідає лише інтересам буржуазного світу. Необхідно було виховувати неприйняття

приватновласницької психології, рвацтва, міщанства, прагнення до наживи. Ця боротьба проводилася під гучними гаслами, які видозмінювалися залежно від рішення чергового з'їзду партії. Проголошувалося нове гасло, і починалася нова кампанія боротьби з пережитками капіталістичного минулого.

Важливе місце у правовому вихованні відводилося формуванню комуністичного ставлення до праці. Передбачалося, що в цьому процесі буде досягнуто розуміння трудових прав і обов'язків з боку кожної молодої людини. Теоретично обґрунтовувалося положення про те, що необхідно було вести процес виховання, враховуючи особливості кожної категорії населення СРСР [8].

Велику роль відігравало також формування і закріплення переконань, настанов й мотивів правомірної поведінки. У результаті передбачалося, що буде відбуватися вироблення стійкого морального ставлення молоді до правових норм і їх застосування в соціалістичному суспільстві. Вважалося принципово важливим досягнення органічного зв'язку правового виховання з моральним вихованням, з виробленням активної життєвої позиції громадянина радянської соціалістичної держави.

Аналізуючи організаційні форми правового виховання, що склалися в період соціалізму, необхідно зазначити, що вони базувалися на основі комуністичної ідеології. Особливе місце займало ідейно-політичне виховання, яке було складовою частиною комуністичного виховання і передбачало формування високих громадянських якостей особистості.

Теоретики правового виховання значну увагу приділяли управлінню правовиховним процесом. У цій системі домінуючу роль відігравала комуністична партія. Центральні органи партії виробляли стратегію розвитку всієї ідеологічної роботи партії і держави, в тому числі й правового виховання. У рішеннях XXIV-XXVII з'їздів партії, постановах ЦК КПРС “Про заходи щодо поліпшення правового виховання трудящих” (1970), “Про поліпшення роботи з охорони правопорядку та покращення боротьби з

правопорушеннями” (1979) і в цілій низці інших постанов розглядалися питання правового виховання. У теорії управління виділяли функції політичного керівництва і безпосереднього керування процесом правового виховання. Функції політичного керівництва здійснювалися шляхом виробленням програм, напрямів, планів відповідними партійними комітетами. У той же час партійні органи здійснювали і безпосереднє управління процесом правового виховання. У системі керівництва цим процесом певну роль відігравали Ради народних депутатів та органи державного управління, громадські організації – ВЛКСМ, ВЦСПС, товариство “Знання”. Крім того, системою правового виховання керували органи спеціального управління. До них відносилися Міністерство юстиції СРСР, Прокуратура СРСР і відповідні структури в республіках, регіонах, областях. При Міністерстві юстиції діяла координаційно-методична рада з правової пропаганди. У постанові ЦК КПРС від 15 вересня 1970 р. Міністерству юстиції СРСР, Міністерству внутрішніх справ СРСР, Прокуратурі СРСР, Верховному Суду СРСР пропонувалося рішуче підвищити рівень роботи, пов’язаний з вихованням правової культури. У рішеннях XXIV з’їзду КПРС було поставлено завдання подальшого поліпшення правового виховання шляхом створення обґрунтованої системи правового навчання усього населення країни, яка повинна була охопити всі групи громадян і бути спрямованою на підвищення ефективності правового виховання. Важливе значення мала профілактика правопорушень серед молоді, особливо серед неповнолітніх.

Аналіз системи правового виховання у СРСР дозволяє виокремити різноманітні функції суб’єктів цього процесу. За своїм характером та змістом функції управління правовиховним процесом різні, а саме:

- організація правової пропаганди;
- організація юридичної практики;
- попередження правопорушень.

Центральні правоохоронні органи та відповідні органи на місцях проводили роботу з організації і контролю управлінської діяльності судових, слідчо-прокурорських кадрів, співробітників органів внутрішніх справ, адвокатів та інших юристів з правової пропаганди. Міністерство юстиції займалося також організацією наукових досліджень та виданням різних журналів з правової тематики. Крім функцій безпосередньої організації правового виховання, деякі органи державної влади надавали допомогу в реалізації цих функцій. Так, Міністерство культури СРСР і його органи на місцях налагоджували в культосвітніх училищах діяльність лекторіїв і кінолекторіїв, присвячених правовій тематиці, організовували виставки художньої літератури. Держкіно і Держкомвидавництво проводили роботу з випуску кінофільмів та видання відповідної літератури. У Міністерстві юстиції СРСР і міністерствах юстиції союзних республік були створені спеціальні відділи правової пропаганди. У прокуратурах країни і республік діяли відділи правової пропаганди та систематизації законодавства, а в органах внутрішніх справ ці функції виконували відділи політико-виховної роботи. У товаристві “Знання” існували спеціальні секції з правової пропаганди. У ЦК ВЛКСМ був організований спеціальний сектор правової пропаганди серед молоді. У цьому напрямі працювала і Всесоюзна рада з проблем комуністичного виховання молоді при ЦК ВЛКСМ та Академії педагогічних наук СРСР.

Певну роботу з організації та методичного керівництва викладанням правових дисциплін проводили відділи та управління міністерств і відомств. В контексті нашого дослідження, принципове значення має аналіз особливостей системи керівництва правовим вихованням з точки зору основного змісту функцій, що виконувалися відповідними органами, оскільки вони являли собою певну систему, організація і діяльність якої демонструє позитивний досвід якщо не звертати увагу на ідеологічну складову.

Стрижневою проблемою функціонування будь-якої системи правового виховання є координація діяльності всіх суб'єктів правовиховного процесу, в якому особливу роль відіграє вироблення наукових методів та наукового керівництва цим процесом. Це, перш за все, чіткий розподіл обов'язків і функцій між суб'єктами правовиховної діяльності, встановлення найбільш доцільного співвідношення дій різних органів, оскільки в цьому процесі діють різні за своєю природою та місцем в системі державного і громадського управління суб'єкти правозастосовчої діяльності. Природньо, що в силу цього існували різні типи зв'язків між ними. Це були відносини підпорядкованості, субординації, надання методичної допомоги.

Так, у СРСР функції методичного керівництва і координації всієї роботи з пропаганди правових знань були покладені на Міністерство юстиції та його органи на місцях, цей напрямок став одним з найважливіших у діяльності цього міністерства. Як правило, мінюст та його структурні підрозділи знайомилися зі станом правового виховання в різних організаціях і відомствах, проводили роботу з координації їхніх планів, складання рекомендацій. Зазначимо, що ці відносини не будувалися на принципі влади та підпорядкування і, не були пов'язані з безпосереднім втручанням у оперативну діяльність підлеглих суб'єктів правового виховання. Але вимоги органів юстиції в цьому напрямі носили імперативний характер. Органи юстиції проводили узгодження заходів з правового виховання з різними міністерствами, відомствами, організаціями, складали єдині зведені плани пропаганди правових знань. Серед таких заходів необхідно виділити проведення семінарів, різних нарад, конференцій з актуальних питань правового виховання, організацію оглядів, конкурсів і та ін. Певну роль відігравали координаційно-методичні ради, які представляли міжвідомчі консультативні органи. У складі Координаційно-методичної ради при Міністерстві юстиції СРСР працювали представники ВЦСПС, ЦК ВЛКСМ, Прокуратури СРСР, міністерств культури, освіти, вищої і середньої спеціальної освіти, Державного комітету з профтехосвіти та ін. Як правило,

на засіданнях цієї ради розглядалися різні питання, пов'язані з проблемами виховання правової культури. Наприклад, було розглянуто питання про пропаганду Конституції СРСР (1977), про вдосконалення правового виховання. За підсумками засідання ради вироблялися рекомендації, спрямовані на вдосконалення того чи іншого напрямку роботи. До складу рад входили найбільш підготовлені фахівці, які знали напрямок діяльності свого відомства з проблем правового виховання. Аналіз діяльності цих рад, дієвості прийнятих і направлених на місця рекомендацій, показав, що в більшості своїй вони за низкою положень не виконувалися [18, 123]. Координаційні ради республік, регіонів, областей дублювали ці рішення, рекомендації і розсилали їх на місця, на цьому вся робота у більшості випадків закінчувалася. Контроль за ходом виконання намічених заходів, їх вплив на профілактику правопорушень був вкрай неефективний [18].

Згідно з розподілом компетенцій певну роль в організації правової пропаганди відігравали Ради народних депутатів, партійні, профспілкові та комсомольські організації, трудові колективи. Кожен з цих органів, окрім загальних завдань правового виховання, виконували і ті завдання, що мали специфічний характер. Так, наприклад, Ради народних депутатів були покликані вести контроль за організацією систематичної пропаганди правових знань серед різних категорій працівників.

Форми і методи виховання правосвідомості й правової культури були цілком співзвучні загальним настановам. Комітети комсомолу проводили роботу з правової пропаганди серед молоді, акцентуючи увагу на актуальних складних проблемах різноманітної тематики. Визначальною умовою успіху пропагандистських акцій комсомолу був облік рівня освіти, потреб і інтересів молодіжної аудиторії. Тільки з урахуванням цих факторів можна було забезпечити високий рівень лекторської роботи. Необхідно зазначити, що особливу роль в цій роботі відігравала оперативність отриманої інформації. Існувала система інформування лекторів про найбільш актуальні проблеми з теорії права та правовиховної практики. У низці наукових праць

вивчалася проблема ефективності правових знань, яка вимірювалася досягнутим результатом. Так, в одному з таких науково-інформаційних джерел йдеться про те, що будучи спеціально організованою цілеспрямованою діяльністю, правова пропаганда в усіх її формах має своїм безпосереднім суб'єктом впливу правову свідомість індивідів, і тільки через правову свідомість вона може впливати на їхню поведінку [10, 46]. Цілі правового виховання в цьому дослідженні поділяються на два рівні: перший рівень передбачає вплив на правосвідомість, другий – вплив на настанови, мотиви поведінки людини [10, 52].

Однією з поширених форм пропаганди правових знань були лекції. До лекційної пропаганди відносились також виступи на телебаченні і радіо. У постанові ЦК КПРС “Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди” від 27 лютого 1978 р. йшлося про те, що “лекційна пропаганда міцно увійшла в духовне життя країни, перетворившись на дієвий сектор формування наукового світогляду, активної життєвої позиції, високих ідейно-політичних і моральних якостей людей та відіграє значну роль у підвищенні ефективності і якості роботи” [7, 34]. Ця офіційна оцінка вищого партійного органу більшою мірою видавала бажане за дійсне. Характерно те, що сама дієвість лекцій розглядалася партійним керівництвом як лише одна з можливих форм правової пропаганди. У той же час необхідно зазначити, що лекційна робота, присвячена проблемам правового виховання, все ж таки мала певне значення. У цій діяльності важлива роль належала лекторам-юристам. Лектор, який виступає в аудиторії, повинен був спостерігати і аналізувати її реакцію на ті чи інші юридичні положення чи норми права, що аналізувалися і відповідно корегувати процес передачі інформації аудиторії. У країні були сотні лекторів, прекрасних фахівців своєї справи, які з повним знанням предмету викладали зміст обраної теми ясно, простою, зрозумілою мовою, наводячи приклади з правозастосовної практики. Звичайно, при цьому величезну роль відігравали:

1) лекторська майстерність: уміння лектора акцентувати увагу на природі права, його функціях, галузях, інститутах, нормах;

2) формування переконань щодо соціальної необхідності та корисності правових норм незалежно від ступеня солідарності суб'єкта з приписами права.

Вочевидь, що в тих умовах цей підхід був вірним. При цьому, на підставі спостережень за даною практикою, необхідно зазначити, що до чинників, які впливають на ефективність правової пропаганди, відносяться насамперед ті, які пов'язані безпосередньо з самою пропагандистською діяльністю, її організацією, технологією її навчанням. Фахівці їх як правило класифікують наступним чином:

- 1) особистість лектора;
- 2) лекторська майстерність;
- 3) характеристика аудиторії.

Особливу роль відігравала особистість лектора. Лектор повинен був мати необхідну теоретичну підготовку, володіти методичними прийомами, глибокими всебічними знаннями в галузі педагогіки, психології, методики викладання, ораторського мистецтва. Партійні комітети, визначаючи склад лекторів, що працюють у галузі правової пропаганди, виходили з думки В. Леніна про склад лекторських кадрів, а саме, що у всякій школі найважливіше – ідейно-політичне спрямування лекцій. Чим визначається цей напрям лекцій? Цілком і виключно складом лекторів. Ніякий контроль, ніякі програми і абсолютно не в змозі змінити того напрямку занять, який визначається складом лекторів [9]. Особливу роль відігравала компетентність лектора, до якої ми відносимо не тільки прекрасне знання матеріалу який викладається, його найважливіших теоретичних положень, але й методична майстерність, вміння донести свої знання й переконання до слухачів у зрозумілій формі. Зауважимо, що це, перш за все, має відношення до комунікативних ознак правового виховання.

Серед лекторів-юристів було багато працівників судів, прокуратури, органів МВС, адвокатів, юрисконсультів, викладачів юридичних вузів і університетів, студентів юридичних факультетів. Аналіз тематики правової пропаганди показує певний нахил у бік пріоритету кримінального права [17, 25], мабуть, тому, що в умовах панування державної форми власності, одноманітності типів і розмірів соціалістичних підприємств, не швидкоплинних процесів загального соціального розвитку особливе значення мала саме ця галузь права, як найбільш близька до індивіда.

Для підвищення ефективності правової пропаганди необхідно було чітко визначити сам предмет пропаганди. Предмет пропаганди – це правова ідеологія, правові інститути та норми, які мали свої особливості у порівнянні з іншими видами інформації. Природньо, предмет пропаганди визначає систему побудови лекційного матеріалу, що вимагає в силу своєї теоретичної складності особливих методичних прийомів, використання яких викликало інтерес до правової тематики. Одним з складних питань було питання про формування потреб у правовій інформації. Ці потреби у частини населення або не були сформовані, або були не яскраво виражені. Формування потреб населення у правовій інформації здійснювалося шляхом досягнення тісного зв'язку з інтересами громадян та особливостями суспільно-політичної практики.

Аналіз змісту лекцій правової пропаганди у радянські часи, здійснений деякими дослідниками, виявив ще один дуже серйозний недолік: занадто загальний характер лекцій, що призводило до поверхневого висвітлення низки актуальних питань [2, 35]. Крім того, аналізуючи тексти лекцій з кримінально-правової тематики, необхідно підкреслити, що часто застосовувався підхід наведення багатьох прикладів зі слідчої та судової практики без їх глибокого аналізу або наводилися емоційно яскраві приклади тяжких злочинів без розкриття причин. У низці лекцій повторювалися загальні фрази або безпристрасний виклад диспозицій і санкцій статей кримінального кодексу. Досить часто застосовувався метод залякування

санкціями норм кримінального права, що не завжди призводило до позитивних результатів.

Недостатня увага приділялася ціннісному підходу. Адже саме на базі аксіологічного світосприйняття в аудиторії повинні формуватися думки, переконання та ідеали, вироблятися життєве кредо щодо до норм права.

В той же час, до позитивних аспектів системи правового виховання у СРСР можна віднести застосування диференційованого підходу. Так, у постанові ЦК КПРС “Про заходи щодо поліпшення правового виховання трудящих” йшлося про необхідність диференційованого підходу до пропаганди. Вирішення цієї задачі завжди являло собою особливу складність. Адже кожна аудиторія істотно відрізнялася від іншої своїм ставленням до права, правових інститутів і правових норм. Разом з тим, виявлення цих особливостей у радянський період вважалося тимчасовим явищем, тому що вони представлялися не настільки принциповими в контексті формування єдиного світогляду радянського народу як нової історичної спільноти.

Серйозний недолік лекційної пропаганди проявлявся в тому, що лектори в конкретній аудиторії виступали, як правило, вперше і тому не завжди знали склад аудиторії [4, 43]. Але ж диференційований підхід вимагав врахування не тільки соціально-демографічних ознак аудиторії, але й її якісного складу, який включав в себе і відомості про правові установки слухачів даної аудиторії. У рекомендаціях, які готувалися лекторським групам партійних комітетів, зверталася увага на необхідність при розробці тематики лекцій враховувати цілу низку чинників. При цьому йшлося про необхідність враховувати національні особливості аудиторії, напрямки майбутньої політичної кампанії у державі, потреби у правових знаннях та пробіли у правосвідомості. На практиці ці рекомендації здійснювалися далеко не завжди, в більшості випадків до них підходили формально.

Застосовувалися наступні організаційні форми усної пропаганди: епізодичні лекції, цикли лекцій, лекторії, усні журнали, вечори запитань і відповідей, бесіди, консультації. Їх проведення визначалася низкою

обставин. Епізодичні лекції були доцільні при здійсненні програми пропаганди нового законодавчого акту, при ознайомленні аудиторії з вузьким колом питань у зв'язку з необхідністю висвітлення правового аспекту проведеного в країні політичного заходу. При пропаганді різних галузей права необхідно було організувати цикли лекцій, які послідовно розкривають логіку і суть даної галузі права, що дозволяло лектору проаналізувати досить широке коло питань, які висвітлюють принципові проблеми конкретної галузі права.

Проведення вечорів запитань і відповідей та бесід дозволяло досягти більш тісного спілкування пропагандиста зі слухачем. Виникали можливості для кращого врахування індивідуальних особливостей кожного слухача і створення особливої творчої обстановки. Аналізуючи стан лекційної пропаганди серед громадян, необхідно підкреслити, що її організація проходила у відповідності з директивними вказівками партійних органів, вона була побудована на постулаті переваг “соціалістичної демократії” щодо демократії західної. Лекційна пропаганда була спрямована на формування моральних якостей людини комуністичного майбутнього, вільного від пережитків минулого, від пережитків капіталістичної моралі, заснованої на експлуатації людини людиною, моралі, заснованої на психології приватної власності, прагнення до наживи, до придбання багатства.

Зазначимо, що у пропагандистській роботі комсомольські комітети здійснювали координацію своєї діяльності з молодіжними комісіями товариства “Знання”. Центральним завданням молодіжних комісій було постійне розширення лекторського складу, підвищення його якісного рівня. Як правило у своїй діяльності молодіжні комісії використовували методичні поради товариства “Знання”. Наприклад, були добре відпрацьовані різноманітні форми роботи з науково-методичними радами з військово-патріотичного та правового виховання. До цієї діяльності активно залучалися ветерани війни та Збройних Сил. Для них організовувалися постійно діючі

семінари, обмін досвідом, випускалися методичні рекомендації, проводилися різні конференції.

Значна роль у правовому вихованні належала політичному інформуванню як процесу одержання інформації масами про найважливіші події, факти політичного життя. Скажімо, комітети комсомолу накопичили певний досвід вдосконалення політичного інформування молоді. Велику увагу вони приділяли актуалізації тематики політичної інформації, її форм і методів. Комітети комсомолу затверджували на своїх засіданнях тематику політінформацій, відповідальних за їх проведення. Як правило, політінформатори навчалися в школах політінформаторів, що створювалися при комітетах комсомолу. При навчанні особлива увага приділялася психолого-педагогічних основам пропаганди. Перед аудиторією виступали, окрім постійних політінформаторів, керівники місцевих, партійних, радянських і державних органів. Вони в основному розглядали приклади почерпнуті безпосередньо з життя трудових колективів, що пов'язані з характеристикою правопорядку.

Велике значення у вихованні правової культури надавалося тематичними вечорами. При проведенні тематичних вечорів в більшості своїй досягалося поєднання живого слова лектора, використання фрагментів з кінофільмів, музики, віршів, пісень. Тематичні вечори відкривалися яскравим вступним словом ведучого про дружбу народів. Присутні представники різних національностей розказували про свою працю, ділилися думками про дружбу, знайомили аудиторію з досягненнями культури своїх націй. Закінчувалися ці вечори колективним виконанням таких пісень, як “Безмежна моя рідна країна”, “З чого починається Батьківщина”.

У багатьох комсомольських організаціях утвердилась практика проведення вечорів запитань та відповідей з актуальних проблем прав. Як правило вони потребували ґрунтовної підготовки. Скажімо, для збору питань в усній та письмовій формі відводилось 2-3 тижні. Після цього комітет

комсомолу виділяв консультантів. Заздалегідь ознайомившись з питаннями молоді, консультанти відповідали на них.

У практиці роботи комсомольських організацій використовувалися й інші форми масово-політичної роботи: вечори-зустрічі, диспути, читацькі конференції, вікторини. Їх активне використання дозволяло підвищувати ефективність правового виховання [3, 76].

Разом з тим у цій багатоплановій роботі навіть з точки зору радянської офіційної позиції були суттєві недоліки. Визнавалася низька ефективність деяких з проведених заходів. Наголошувалося, що багато з них проводилися формально, шаблонно, без урахування особливостей аудиторії. В агітаційно-масовій роботі не піднімалися гострі злободенні питання: моральності, радянського способу життя. В усній агітації недостатньо повно враховувалися професійні та психологічні особливості громадян, рівень політичної підготовки, освіти й культури аудиторії. Політінформації мали трафаретний характер – досить часто обмежувалися переказом добре відомого матеріалу, не викликаючи інтересу слухачів.

Системний аналіз вищевикладеного дозволяє зробити висновок про те, що перераховані форми правової пропаганди мали як позитивний, так і негативний вплив на виховання громадян. В той же час, не можна не зазначити системність та цілеспрямованість правової пропаганди у СРСР при всій її заідеологізованості й заформалізованості.

Крім того, значне місце у вихованні правової культури радянського народу відводилось засобам масової пропаганди. Так, у 80-х рр. ХХ сторіччя в країні видавалось близько 8 тисяч газет загальним разовим тиражем майже 170 мільйонів примірників. У країні діяли 123 програмних телецентри, на 70 мовах вело передачі радянське радіо [6, 26]. У своїй практичній діяльності вони керувалися постановами ЦК КПРС “Про подальший розвиток радянського телебачення” (1960), “Про подальший розвиток громадських основ радянської преси і радіо” (1960), “Про підвищення дієвості виступів радянської преси” (1962).

Центральне і місцеве телебачення також проводило роботу з виховання правової культури. Серед напрямків роботи телебачення з пропаганди правових знань особливу роль відігравав інформаційно-аналітичний. Значне місце займали повідомлення про нововведення у радянському законодавстві у програмі “Час”, в інформаційних повідомленнях передач місцевого телебачення. Значний інтерес у громадян викликав телевізійний журнал “Людина і закон” Центрального телебачення і відповідні передачі місцевого телебачення. Як правило вони супроводжувалися коментарями фахівців у галузі права.

Повідомлення про правове регулювання різних сфер суспільних відносин містилися і у деяких спеціалізованих передачах: “Від 14 до 16”, “Товариш”, “Підліток”. Звичайно, ці передачі вбирали в себе не тільки інформаційну складову. Характерним був для освітянського напрямку в роботі телебачення широкий спектр програм щодо правової освіти молоді. Ці телевізійні передачі носили навчальний характер, вони будувалися на поєднанні інформаційного матеріалу, ілюстрацій, епізодів з різних художніх і документальних фільмів. Важливу роль у цьому контексті відігравав телевізійний журнал Центрального телебачення “Людина і закон”, безліч телевізійних журналів республік, регіонів, областей СРСР. Тележурнал “Людина і закон” користувався популярністю як у сільській, так і у міській молоді.

Великий інтерес у населення викликали спектаклі редакції літературно-художніх передач Центрального телебачення під загальною назвою “Слідство ведуть знавці”. Цей цикл був більш популярний у порівнянні з іншими передачами. Глядачеві імпонували почуття глибокої стурбованості за стан правопорядку, пошук співвідношення норм моралі та права, буденні проблеми героїв та ін. Червоною ниткою крізь ці спектаклі проходила тема охорони соціалістичної законності, що становило ідеологічну мету цього серіалу.

Вся система передач правовиховного напрямку була побудована на постулаті переваги соціалістичного правопорядку над західним правопорядком. Нормою вважалося, що дієвість передач, особливо тих, які містили конкретний критичний аналітичний матеріал, визначається реакцією офіційних органів, їх відповідями за цими виступами і конкретними прийнятими заходами щодо конкретних недоліків у сфері правоохоронних органів. Звичайно, частина цих відповідей мала формальний характер і все ж таки необхідно зазначити, що ця практика реакції на виступи навіть у телевізійних передачах відігравала певну позитивну роль у правовому вихованні, особливо ця тенденція була важлива для молоді, яка бачила утвердження законності.

Радянське телебачення досить широко використовувало документальні та публіцистичні фільми для виховання у аудиторії поваги до закону, до соціалістичного правопорядку, соціалістичної законності. Природньо, що процес правового виховання молоді був складовою частиною формування “соціалістичного типу молоді” [15, 6]. Головним у вихованні “соціалістичного типу” було формування у молоді високого рівня правової і політичної культури нової радянської людини. При цьому дуже часто ігнорувалося положення про співвідношення норм комуністичної моралі й загальнолюдських цінностей. Як результат, основну увагу в телевізійних передачах присвячувалось правовим проблем з одним яскраво вираженим акцентом, що правопорушення, злочини, наявні в суспільстві, мають тимчасовий перехідний характер, вони рецидиви капіталістичного минулого, і боротьба з ними є головним завданням у галузі комуністичного виховання, у тому числі і виховання правової культури.

Значна роль у правовому вихованні населення належала пресі, що представляла собою найбільш масовий засіб розповсюдження правової інформації. Центральні газети, перш за все, газети “Правда”, “Комсомольська правда” і “Вісті”, публікували широке коло матеріалів, присвячених питанням правової пропаганди. У газеті “Правда” друкувалися теоретичні

статті видатних учених, юристів, керівних партійних і радянських працівників, керівників правоохоронних органів. У цих матеріалах, окрім інформації про нові напрямки у діяльності правоохоронних органів, багато уваги приділялося проблемам подальшого зміцнення соціалістичної законності та правопорядку. У “Комсомольській правді” регулярно публікувалися матеріали з питань правового виховання громадян, їх моралі та моральності. “Комсомольська правда”, незважаючи на ідеологічну зашореність виступів, намагалася шукати відповіді на питання, пов’язані з аналізом причин зростання злочинності серед певних категорій громадян, розвитку наркоманії, проституції, користолюбства. Гострі матеріали кореспондентів “Комсомольської правди” привертали увагу численної аудиторії.

У газеті “Вісті” були особливо актуальними рубрики “Мораль і право”, “Юридична служба”. У цих розділах публікувалися різні статті на правові теми, широко коментувалися гучні судові процеси, тут же розміщувалися консультації фахівців у галузі цивільного і кримінального права, відповіді на листи і запити читачів. Поза сумнівом, значний внесок у правову пропаганду здійснювали різноманітні рубрики “Літературної газети”, “Економічної газети”, “Учительської газети”. Виходячи зі специфіки, ті або інші газети розміщували різні матеріали на правові теми. Особливу роль у вихованні правової культури населення відігравали гострі принципові публікації у “Літературній газеті”, де розкривалися з великою силою журналістського таланту серйозні недоліки у роботі правоохоронних органів, що проявилися в роки застою та призвели до посилення процесу розвитку корупції й хабарництва. Ці явища відбувалися на тлі постійних реляцій про нові успіхи будівництва розвинутого соціалізму. У публікаціях “Економічної газети” багато уваги приділялося питанням розвитку законодавства в галузі господарського права. Республіканські, крайові, обласні комсомольські газети публікували масу матеріалів, присвячених проблемам виховання правової культури молоді та інших соціальних груп.

Велику роль у правовій пропаганді відігравали журнали. Серед них необхідно виокремити особливий внесок редакційних колективів журналу “Людина і закон”, що виходив численними тиражами. Він користувався популярністю серед всіх категорій населення. Матеріали, присвячені правовій тематиці, публікувалися також в таких журналах, як “Комуніст”, “Молодий комуніст”, “Ради народних депутатів”, “Соціалістичний труд”, “Радянські профспілки”, “Комсомольське життя”. Необхідно відмітити роль журналів “Молодий комуніст” та “Комсомольське життя” саме у пропаганді правової культури молоді. На сторінках цих журналів було багато публікацій, присвячених морально-правовій тематиці і, незважаючи на ідеологічну зашореність, багато аналітичних матеріалів були побудовані на вічних принципах справедливості, презумпції невинуватості, вихованні чесності, добropорядності. У програмах Всесоюзного радіо передачі на правові теми займали центральне місце. Особливою популярністю користувалися передачі “Людина і закон”, “На варті порядку”, “Червоний, жовтий, зелений”, “Радіо пошта”. В цих передачах особлива увага приділялася проблемам виховання радянської правової культури.

Разом з тим, необхідно визнати, що різноманітні звіти щодо стану справ у правовому вихованні не завжди фіксували негативні тенденції, а більшою мірою містили інформацію про успіхи у цій царині. І цей процес значно посилювався в період будівництва розвинутого соціалізму. Причини цього слід шукати в тому, що в радянський період існував серйозний розрив між декларованими нормами права та їх практичним здійсненням. Такий розрив призводив до серйозних негативних явищ у правосвідомості населення і зростанню злочинності. В той же час, у кримінологічних дослідженнях радянського періоду при аналізі різних причин зростання злочинності проводилась думка про те, що ці явища мають тимчасовий характер, і в результаті успіхів соціалістичного будівництва будуть відбуватися якісні зрушення у правосвідомості всіх трудящих.

Латентний конфлікт між офіційними державними нормативними настановами і масовою правосвідомістю завжди мав місце у СРСР. Разом з тим, зазначимо, що до цього часу в жодній країні світу ще не склалося такого стану справ, коли немає розриву між санкціонованими державними нормами права і масовою правосвідомістю. У вихованні правомірної поведінки ще занадто велика роль відводиться імперативним нормам. Підкреслимо, що виховна функція правових норм у значній мірі слабшає в тому випадку, коли виникає питання про справедливість правових норм, їх відповідність нормам моралі, загальноприйнятим традиціям і ментальності народу. Частково це виражається в конфлікті моральних та правових принципів, норм права й норм моралі. Суперечності між правом і мораллю в радянському суспільстві були особливо великі.

У радянський період головним моральним кодексом країни був моральний кодекс будівника комунізму [1]. Багато норм, які існували практично у всіх галузях права відповідали інтересам держави, а не особистості. Проголошення в якості пріоритетних норм суспільної поведінки постулатів морального кодексу будівника комунізму і практична реалізація політичних прав та свобод громадян були діаметрально протилежними. Поняття плюралізму в царині політичного та економічного життя країни не могло виникнути в умовах тотального панування однієї ідеології – марксистсько-ленінської – і тотального керівництва всіма сферами суспільно-економічного й політичного життя суспільства з боку КПРС. Тому розрив між офіційними установками на будівництво суспільства розвиненого соціалізму і реальними умовами здійснення прав та свобод громадян особливо у політичній сфері був істотним. Поступово відбувався процес відчуження народу від влади.

Підводячи підсумки дослідженню особливостей організації правового виховання у СРСР, варто визначити позитивні характеристики цього явища, які бажано екстраполювати на сучасні українські реалії: системність та планомірність; намагання охопити всі категорії населення; кадрова та

методична забезпеченість; державна підтримка; намагання застосовувати диференційований підхід до правового виховання; використання різноманітних форм роботи з населенням.

В той же час до негативних аспектів здійснення правового виховання у СРСР слід віднести: декларативність, заідеологізованість, формалізм; протиріччя між класовим підходом до моралі й права та загальнолюдськими цінностями.

Література:

1. Алексеев Н. Закон и коммунистическая нравственность / Н. Алексеев, Н. Захарченко. — М. : Мысль, 1975. — 146 с.
2. Баранов П.П. Некоторые актуальные вопросы теории правового воспитания / П. Баранов // Известия высшей школы. — 1981. — № 4. — С. 32—38.
3. Голубева Г. А. Взаимодействие нравственного и правового воспитания в социалистическом обществе : (Социал.-филос. анализ) / Г. А. Голубева. — М. : Высш. шк., 1989. — 158 с.
4. Долгова А. И. Эффективность правового воспитания и проблемы его оценки / А. И. Долгова // Вопросы борьбы с преступностью. — М. : Мысль, 1978. — Вып. 28. — С. 40—45.
5. Знать и соблюдать закон : (В помощь организаторам правового воспитания военнослужащих) / В. В. Домбровский, В. П. Сальников, Н. Г. Янгол. — 3-е изд., перераб. и доп. — Л. : ВПУ, 1989. — 90 с.
6. Иванов В.И. Правовая пропаганда и формирование личности / В.И. Иванов, В.П. Сальников // Вопросы идеологической, массово-политической работы в органах внутренних дел. — Л., 1985. — 124 с.
7. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : Пер. с 8-го рус. изд. / Ин-т истории партии при ЦК КП Украины – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — Киев : Политиздат Украины. — Т. 13. — 1984. — 629 с.
8. Лекционная пропаганда и молодежь / Д. Бушс. — Рига : о-во “Знание” ЛатвССР, 1983. — 21 с.
9. О воспитании кадров : Сборник / В. И. Ленин. — М. : Прогресс, 1981. — 184 с.
10. Организация и эффективность правового воспитания. — М.: Мысль, 1983. — 158 с.

11. Педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / І.Г. Запорожан / Терноп. держ. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. — Т., 2002. — 20 с.
12. Право и общество : от конфликта к консенсусу : монография / [Честнов И. Л. и др. ; под общ. ред. В. П. Сальникова, Р. А. Ромашова]. — Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 2004. — 479 с.
13. Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / В.Я. Загрева / АПН України. Ін-т пробл. виховання. — К., 2002. — 19 с.
14. Правосознание и правовое воспитание осужденных : Сб. науч. тр. / Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности; [Редкол.: А. И. Долгова (отв. ред.) и др.]. — М. : Б. и., 1982. — 106 с.
15. Пропаганда и молодежь : [Сб. статей) Науч. ред. Ожегов Ю. П.]. — М. : Мол. гвардия, 1981. — 191 с.
16. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ–початку ХХ століття : Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.В. Стаканков ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. — Х., 2004. — 19 с.
17. Шишкин В.Д. Правовая культура в условиях социализма / В. Д. Шишкин // Советское государство и право. — 1980. — №6. — С. 24—27.
18. Шубкин В.Н. Правовая культура деятельности местных Советов народных депутатов / В. Шубкин. — М. : Политиздат, 1979. — 163 с.